

‘A‘ohe օpū malumalu e kanaaho ai

na Keoni Chang-Purdy

E kū‘ē ana no ke aloha ‘āina i ka hana ‘ino ‘ana mai.

E aho ka make inā hao mai ka makani kōlea a lilo ka mana o ka ‘āina. Ho‘i kākou i ke kula i mea e loa‘a ai kekahi nohona maika‘i, a he kuleana ko‘iko‘i ia i ‘ole e nele i nā mea e pono ai ke ola ‘ana. Akā, pehea ko kākou kaikua‘ana, ka mamoo ho‘i a Papahānaumoku?

Ho‘oheno ‘ia ka ‘āina e ka po‘e Hawai‘i akā ‘a‘ole paha mālama ‘ia e kekahi o nā kōlea, a o ka pū‘ali koa o ‘Amelika ke alaka‘i o ia manu. Noho ‘ia e lākou he 200,000 mau ‘eka ma Hawai‘i nei a ‘o ka hapa nui o ka ‘āina, he ‘āina ia i ‘aihue ‘ia e ‘Amelika. Ma O‘ahu nei nō, noho ‘ia he 25 pākēneka o ka mookupuni e lākou. Ua ho‘opahū ia pū‘ali koa i ka pōkā ma ka mookupuni o Kaho‘olawe a ho‘ohiki lākou na lākou e ho‘oma‘ema‘e i ua mookupuni nei akā ‘a‘ole i mālama ‘ia ‘o Kaho‘olawe. Noho ia pū‘ali koa ma Mākua ma ke one o Kākuihewa a mea ia e ho‘iho‘i ‘ia ana ia ‘āina akā mau nō ka noho ‘ana. Holopapa ia pū‘ali koa i ‘ō i ‘ane‘i, a pehea ke ‘ano o ia mau ‘āina i kēia mau lā ma hope o ka hao ‘ana mai o lākou? Inā ha‘alele ‘ia

‘o Mākua e like me ka ‘ōlelo pa‘a a ka pū‘ali koa, no wai ke kuleana e mālama i ka ‘āina ma hope o ko lākou ha‘alele ‘ana? Pehea lā kēia noho ‘ana? ‘A‘ole ia he mea maika‘i, hana wale ia pū‘ali koa i ko lākou makemake, a ‘a‘ole maopopo iā kākou ka hapa nui o ka lākou hana. Haumia paha ka ‘āina i nā hana like ‘ole o lākou: ‘o ka ho‘opahū pōkā ‘oe, ‘o ke kī pū ‘oe, ‘o ke ka‘a ‘oe o nā ka‘a like ‘ole, ‘o ka lele ‘ana ‘oe o nā mokulele a me ka moku pinao, ‘o ka hehi wāwae ‘oe, ‘o ka ho‘ā ahi ‘oe, ‘o ka pae ‘ana ‘oe o nā moku like ‘ole ma ke one, a ia mea aku ia mea aku.

Lō‘ihi loa ka noho ‘ana o ka pū‘ali koa ‘Amelika ma Wahiawa a ‘a‘ole lākou i ho‘iho‘i i ka ‘āina i ka po‘e Hawai‘i. A‘o lākou i ka ‘oihana kua a e ho‘omaka ana ka holo ‘ana o nā kalaka niuhi he 300. E ho‘onui ana nō ho‘i lākou i ka ‘āina i pa‘a iā lākou – loa‘a iā lākou he 1,200 mau ‘eka hou aku ma Lihue, ‘o ia ho‘i kahi i kapa ‘ia ‘o Schofield Barracks i kēia mau lā. E ho‘okumu ana nō ho‘i ia pū‘ali i kekahi mau ala kapu hou, he 71 mau mile ma O‘ahu a me ka mookupuni o Keawe ma Pōhakuloa, a e ho‘okumu ‘ia kekahi mau kahua no ke kī pū ‘ana.

No ka po‘e Hawai‘i, he wahi kapu ‘o Lihue. He 25 mau hanauna ma hope mai o ka wā o Wākea, hānau ‘ia ‘o Kapawa ma ia wahi, a lilo ihola ‘o ia i ali‘i no O‘ahu. ‘O ia ho‘i ke ali‘i nui mua loa o O‘ahu nei. Ma mua o kona noho ali‘i ‘ana, ‘a‘ole loa‘a nā kūlana ali‘i like ‘ole; ua like ko lākou mana no ka noho ali‘i ‘ana. Ma hope o kona e‘e ‘ana a‘e i ka noho ali‘i ua ho‘oka‘awale ‘ia nā kūlana ali‘i a o nā lō kekahi kūlana ali‘i i kupu mai i ia wahi. He ali‘i ko‘iko‘i loa ka lō, a kapu nō ho‘i ia wahi i nā lō. Na lākou i mālama maoli i nā kapu a pau. Ke ‘imi kekahi ali‘i i kekahi ali‘i no ka noho ‘ana he kāne a he wahine, a ‘a‘ole loa‘a ma kona ‘āina pono‘ī, ‘imi aku ia ali‘i i Lihue e mea e loa‘a ai kāna koko‘olua. Ua ‘ike ‘ia, ‘o Lihue kahi o nā lō i noho ai a ‘ike ‘ia he mana wale nō ko ka lō. I kēia mau lā, na ka

pū‘ali koa e kā‘ili nei i nā kuleana a pau o ia ‘āina. Aloha nō! Inā ho‘oma‘ama‘a ka pū‘ali koa i ke kī pū ‘ana, ka ho‘opahū pōkā, a pēlā aku, pehea e mālama ai ka po‘e Hawai‘i i ia mau ‘āina?

He ‘āina ‘o Mākua na kākou e pūlama ai.

Ua ‘ike anei ‘oukou iā Lihue mai uka iho? Ua ‘ike maka i ka uka o Waikāne? Hele kino paha i uka o Mākua? Mau nō ka noho ‘ana o ka pū‘ali koa i ia mau wahi a me kekahi mau ‘āina ‘ē a‘e he nui wale, akā i ka wā hea e hiki ai iā kākou, ka po‘e Hawai‘i, ke ‘ike maka a mālama pono i ia mau ‘āina? Poina ‘ia kākou kekahi mau mo‘olelo no nā wahi o ka pū‘ali koa e noho ana, poina paha iā kākou ko kākou pilina me nā mamo a Papa lāua ‘o Wākea. ‘A‘ole maopopo iā kākou ka hapa nui o ka hana o ka pū‘ali koa ‘Amelika ma ko kākou ‘āina, a o kekahi, ‘a‘ole ho‘iho‘i lākou. E nā kia‘i o ka pae ‘āina o Hawai‘i, na ka ‘āina e hānai mai iā kākou no laila he aha kā kākou e hana ai? E aho paha ka make inā hala ko kākou kaikua‘ana.

Ke Kukui ‘Ā Mau o ke Awakea *na Iwalani Inouye*

I ke kukui e ‘ā mau i ke awakea, ua hānau ‘ia kekahi mamo o Iwikauikaua. Ma Puowaina ‘o Lydia Lili‘u Loloku Walania Kamakaeha i hānau ‘ia ai na Analea Keohokālole lāua ‘o Ceasar Kapa‘akea, ‘o ia ho‘i kona mau mākua. E like me nā mea kuluma o nā ‘ohana i Hawai‘i nei, lawe hānai ‘ia ‘o Lili‘u e Laura Konia lāua ‘o Abner Pākī ma hope o kona hānau ‘ana. Lilo ‘o Bernice Pauahi i kaikua‘ana no ua pēpē nei.

Akā kama‘āina kona mau mākua lūau‘i iā Lili‘u, a ua kipa lākou kekahi i kekahi.

Mai kona wā kamali‘i, pa‘a ka mana‘o o Lili‘u i ka hīmeni ‘ana a me ka haku mele ‘ana. I ke kula o nā keiki ali‘i, ‘o ia kai ho‘omaopopo i ka heluhelu ‘ana i ka hua mele a me ka ho‘okani piano ‘ana. ‘O kēia ka ‘ike mua ‘ana i kona makemake no ia ‘ano mea. Mai ia manawa a hiki i ka manawa i hala ai ‘o Lili‘u, ua haku ‘ia nā mele he nui e ia. Nāna no i haku i nā mele ‘o Aloha ‘Oe, Ke Aloha o Ka Haku, Ku‘u Pua i Paoakalani, a pēlā aku. Lilo ‘o ia i haku mele kaulana no nā makahiki 1800. A i kēia au, ho‘omana‘o ‘ia kāna mau mele e nā kanaka i Hawai‘i nei a me nā ‘āina ‘ē.

I kona wā ‘ōpio, ua ho‘ohihi ‘elua kānaka, ‘o Lunalilo lāua ‘o John Dominis, iā Lili‘u. ‘O Lunalilo ka mua i noi mai iā ia e lilo i wahine ho‘āo nāna. Ma mua ua hō‘ole ‘o Lili‘u iā ia akā i ka manawa ‘o Lunalilo i noi hou ai ua ‘ae ‘o ia. Akā na‘e, ‘a‘ole i li‘uli‘u a hō‘ole hou akula ‘o ia i ke noi ‘ana a Lunalilo. A laila, ‘i‘ini ‘o Lili‘u iā John Dominis. Aloha nō ‘o Lili‘u iā Dominis a i ka lā 16 o ka mahina o Kepakemapa i ka makahiki 1862, ua ho‘āo pū lāua. Noho lāua ma ka hale ‘o Wakinekona me ko Dominis makuahine a ua piha nā makahiki he iwakāluakūmāiwa i ko lāua ho‘āo ‘ana.

He ‘ahu ‘ula kēia no Lili‘uokalani.

Ma hope o ka hala ‘ana o kona kaikunāne ‘o Kalākaua, ha‘akoi ‘ia ka pua kalaunu e pi‘i i ka noho ali‘i. I ka lā 29 o Ianuali, MH 1891, lilo ‘o Lili‘u ka mō‘i wahine no ke aupuni o Hawai‘i. ‘O ka ho‘oikaika ‘ana a me ka mālama ‘ana i ke aupuni o Hawai‘i ka makemake o ua mō‘i wahine nei. No laila, ua ho‘omaka ‘o ia e kākau i ke kumukānāwai hou no kona mau kānaka Hawai‘i. Akā na‘e, iā ia i ho‘omaka ai e ho‘oikaika i ka po‘e Hawai‘i, hele a huhū nā haole waiwai. I ko lākou mana‘o, e kā‘ili ‘ia paha ka mana o lākou e ka hana o Lili‘uokalani. ‘O kēia ka makamua o ka mana‘o ‘ino o lākou e kā‘ili mai i ke aupuni o Hawai‘i a ‘o ia ka pilikia nui o kēlā au. A laila, puka maila

ka ‘ōhumu kipi a ia mau kānaka ‘au‘a a ‘ālunu iā Lili‘u. Ua puni ka po‘e Hawai‘i a me kekahi po‘e i ‘Amelika i ka ‘ōlelo a nā kānaka mahi‘ai a me nā mea ‘oihana. A i ka lā 17 o Ianuali MH 1893 ua eo ke aupuni o Hawai‘i i kēlā po‘e ‘āpiki launa ‘ole. ‘A‘ole ‘o Lili‘uokalani i makemake e make kona po‘e i ka haunaele a me ka ‘a‘aki ‘ino o kēlā mau naheka. ‘A‘ole ‘o ia makemake e kahe ka wai ‘ula‘ula o Hawai‘i, e like me ka kaula ma Kepaniwai. ‘O kēia ke kumu ona i ha‘alele ai i ka noho aupuni.

‘O ke ke‘ena kēia i ho‘opa‘a ‘ia ai o Lili‘u e nā kānaka ho‘okahuli aupuni.

Ma hope o ia hana ‘ino ‘ana mai, kaumaha loa ke aupuni o Hawai‘i nei. Kū‘ē aku kekahi mau Hawai‘i i nā haole a ma muli o ia hana, ua hopu a lawe pio ‘ia ‘o Lili‘u a pa‘a aku i ho‘okahi lumi hakahaka o ka hale ali‘i ‘o ‘Iolani. Pa‘a ka puka i ka laka ‘ia no ‘ewalu mahina a

‘a‘ole hiki ke kipa ‘ia ‘o ia e nā kānaka. Akā i kekahi manawa, loa‘a iā ia nā pua i wahī ‘ia i ka nūpepa. Hiki iā ia ke heluhelu i ia nūpepa a ‘ike ‘ia ka hana o waho a me ke aloha o kona po‘e iā ia. A ma hope o kona ho‘oku‘u ‘ia ‘ana mai ka hale ali‘i ‘o ‘Iolani, ua ho‘opa‘a ‘ia ‘o ia ma ka hale Wakinekona no ‘elima mahina. A pau kēlā, ‘a‘ole hiki iā ia ke ha‘alele iā O‘ahu nei no ‘ewalu mahina. ‘O kēia ke au kaumaha launa ‘ole no Lili‘uokalani a me kona mau kānaka Hawai‘i.

Ma hope o ka ho‘okahuli ‘ia ‘ana o ke aupuni o Hawai‘i, ma‘alahi ka lilo ‘ana o Hawai‘i i moku ‘āina no ‘Amelika no ka mea he mana ko nā haole i ne‘e i Hawai‘i nei a waiwai a ‘āpiki nō lākou. No laila, i ka lā 7 o Iulai i ka makahiki 1898, ua pūlima ka pelekikena ‘o McKinley i ka palapala e kā‘ili loa ‘ia ai o Hawai‘i e ‘Amelika. Ma hope o kanaono makahiki, ua lilo ka pae ‘āina mai ka mokupuni o Keawe a Ni‘ihau ‘o Kahahele he moku ‘āina no ka ‘āina ‘ē.

I ke au o ka mō‘ī wahine ‘o Lili‘uokalani, ‘a‘ole ho‘iho‘i ‘ia ka ‘āina ‘ōiwi o Hawai‘i nei. I ka lā 11 o Novemapa i ka makahiki 1917, ua hala ka mō‘ī wahine o Hawai‘i. Piha nā makahiki he kanahikukūmāiwa iā ia. ‘A‘ole ‘o ia i ‘ike maka i ke kū hou ‘ana o kona po‘e Hawai‘i i ka moku. Akā na‘e e ‘ā mau nō ke kukui i ko kākou au a i ke au o kā kākou mau keiki. E ‘onipa‘a kākou i ka ‘imi na‘auao a e ho‘omana‘o i ko kākou mō‘ī wahine hiwahiwa.

He ‘Ōlelo Ko‘iko‘i i nā Mekia ‘Ōlelo Hawai‘i

na Kaluhialoha Eldridge

Welina mai e nā makamaka mekia ‘ōlelo Hawai‘i a me nā haumāna ‘ē a‘e e hoihoi i ka ‘imi na‘auao ‘ōlelo Hawai‘i! I ka makahiki ‘elua kaukani a me ‘ehā au i puka aku ai mai ke kula nui o Hawai‘i ma Manoa, a loa‘a nā kēkelē laepua ‘elua: ‘o ka ‘ōlelo Hawai‘i a me ka ‘ike Hawai‘i. Eia na‘e, ua kaumaha ko‘u na‘au i ke kū ‘ana o ka ho‘ona‘auao ‘ia ‘ana o‘u.

*Ka puka ‘ana o nā Hawai‘i i ke kula nui nei,
Mei 2006*

‘Akahi nō a ho‘okumu ‘ia ke kūlana laeo‘o ‘ōlelo Hawai‘i, ‘o ia ho‘i ka polokalamu M.A. ma ka ‘ōlelo Hawai‘i, ma ke kula nui nei i ke kau Hā‘ulelau o kēlā makahiki aku nei. Ma ia manawa nō au i ho‘omaka hou ai i ka‘u ‘imi na‘auao ‘ana ma ua kūlana nei. ‘O au kekahi o nā haumāna laeo‘o ‘ōlelo Hawai‘i mua loa ma ke kula nui nei. Ua piha ko‘u na‘au i ka hau‘oli i ka ho‘omau ‘ana i ka lua o ka‘u mau ‘ōlelo i hiki

ke ho'opuka 'ia aku, 'o ia nō ka 'ōlelo mai ko kākou po'e kūpuna mai.

No laila, 'o ko'u makemake, 'o ia nō ke ko'iko'i 'ana aku i nā haumāna mekia 'ōlelo Hawai'i e lilo i mau haumāna laeo'o 'ōlelo Hawai'i kekahi. Nele nā kula like 'ole i nā kumu 'ōlelo Hawai'i 'ole. 'Oiai 'imi 'ia nā kumu 'ōlelo Hawai'i, e aho ka loa'a 'ana mai o ke kēkelē laeo'o. Pono ka loa'a 'ana o nā kēkelē like 'ole i nā 'ōiwi a me nā kānaka i hiki ke ho'opuka aku i ka 'ōlelo makuahine o kēia pae 'āina: 'o ke kēkelē laepua 'oe, 'o ka laeo'o 'oe, a 'o ka lae'ula 'oe kekahi.

Ma o kēia mau mamo e ola ai nā iwi kupuna.

'A'ole kēia he 'ōlelo e ko'iko'i wale ai iā 'oukou pākahi a pau; he pono kēia! He kuleana ko kākou e mālama a e ho'omau i ka 'ōlelo Hawai'i. Ke ho'opuka 'ia aku ka 'ōlelo a ko kākou po'e kūpuna, ha'aheo lua 'ole lākou i ko kākou 'onipa'a 'ana i ka 'ōlelo Hawai'i. 'A'ole na kākou i koho i ka pāpā 'ia 'ana o ka 'ōlelo Hawai'i i ka makahiki 1896, eia na'e, hiki ke ho'oponopono 'ia ka hopena. Mai pōina, ua pāpā 'ia ka 'ōlelo Hawai'i, 'a'ole e 'ōlelo 'ia e ko kākou po'e kūpuna, akā ua noa i kēia mau lā. Pōina paha iā kākou ko kākou pōmaika'i, 'o ia ho'i, hiki ke a'o 'ia aku a a'o 'ia mai ka 'ōlelo Hawai'i ma nā kula like 'ole.

Pono paha iā kākou ke ho'omaopopo i ka ho'opa'i 'ia 'ana o ko kākou po'e kūpuna i ka lākou ho'opuka 'ana aku i ko lākou 'ōlelo pono'i. Iā lākou ma ke kula, ua kauoha 'ia e 'ōlelo Pelekane wale nō lākou o pau nā waha o nā keiki i ka leki 'ia. Ua komo 'ia nō ho'i nā hale o nā haumāna no ka ho'opa'i 'ana aku i ko lākou po'e mākuā no ka mālama 'ana i ka 'ōlelo Hawai'i ma ka hale. He minamina ka mo'olelo o ka 'ōlelo Hawai'i a pono iā kākou a pau ke ho'omaopopo i ia mo'olelo, i mea e holomua ai ka 'ōlelo Hawai'i. Inā 'a'ole maopopo iā kākou ka mo'olelo piha o ka 'ōlelo Hawai'i, pehea kākou e kūlia ai i ka nu'u?

I kekahi lā ma ka'u papa, ua nīnau aku au i ka'u po'e haumāna, "No ke aha mai i 'ane'ane nalowale ai ka 'ōlelo Hawai'i?" Ua pū'iwa au i kekahi o nā pane. 'A'ole lākou i 'ike i ke kumu i emi ai ka nui o nā kānaka i hiki ke 'ōlelo Hawai'i. Ma hope o ka'u wehewehe 'ana i ke kānāwai nāna i pāpā i ka 'ōlelo Hawai'i ma nā kula, ua pū'iwa maila lākou. A laila, ua wehewehe au i ka ho'opa'i 'ia 'ana o ko lākou po'e kūpuna a ua hiki ke 'ike 'ia ka 'eha o ko lākou mau na'au. He mea nui ka 'ōlelo Hawai'i, akā he mea nui ka ha'i 'ana i ka mo'olelo o ka 'ōlelo Hawai'i, i 'eha ai ka na'au. Ma hope o ko'u lohe mua 'ana i ia pāpā 'ia 'ana o ka 'ōlelo Hawai'i, ua 'eha ka na'au, akā ua piha maila ho'i i ka hoihoi e a'o mai i ka 'ōlelo Hawai'i. Ke ho'opuka 'ia ka 'ōlelo Hawai'i e kākou, 'a'ole no kākou wale nō ka hau'oli, akā hau'oli ko kākou po'e kūpuna i hala aku he mau makahiki aku nei.

Nā kauka hou o Kawaihuelani: Kapa Oliveira lāua 'o Laiana Wong.

'O ia ke kumu no ka'u hana 'ana ma ke 'ano he kumu a no ka'u komo 'ana i ia polokalamu laeo'o 'ōlelo Hawai'i, i holomua ai ka 'ōlelo makuahine. 'A'ole no'u wale nō ka hau'oli a me ka ha'aheo; no kākou a pau ia, a no ka po'e kūpuna kekahi. Mai nō a no'ono'o, "Ua puka au, a lawa kēlā!" Eia nō kekahi 'ōlelo no'eau e no'ono'o iho ai. *Na wai ho'i ka 'ole o ke akamai, he alanui i ma'a i ka hele 'ia e o'u mau mākuā!* E hele a ma'a kākou i ia ala.

E ka makamaka heluhelu, e hō'ike mai i kou akamai! Na wai i 'ōlelo mua i ia 'ōlelo no'eau o luna? E ho'ouna mai i kau pane:

luna@kauluhoi.org -LH

Ola nā Iwi

na Kenji Rasmussen

He mo'olelo kēia no Ola nā Iwi. He huaka'i 'ōlelo Hawai'i 'o Ola nā Iwi. Ua māka'ika'i pū nā haumāna o ia papa no 'umi lā a ua loa'a mai 'eono 'ai o ke kulanui. Ua hele kēia papa i ka mokupuni o Hawai'i i kēia makahiki. Ua ka'ahele mākou i nā wahi pana like 'ole a puni ka mokupuni. Eia kekahi mo'olelo.

Ka hālāwai 'ana a me ka noho 'ana o mākou ma Waipi'o

E noho ana au ma ka'u pākaukau, a ua 'upu a'e ka mana'o e pili ana i ko'u kau wela. E ho'ohāli'ali'a ana au i nā mea e pili ana iā Ola nā Iwi a me ka lā mua. Ua hō'ea mākou i Hilo i ke kakahiaka nui. E kali maka'u ana au i ka launa 'ana. I ia manawa ua launa au me nā wāhine o ke kula nui ma Maui. Ua maka'u ko lākou mau maka e like me a'u. Ua kama'ilio mākou no kekahi manawa e pili ana no ka huaka'i. A laila, ua hiki maila kekahi kalaka ke'oke'o a me kekahi ka'a 'ōma'oma'o. Puka maila he kāne mai ke kalaka mai. "O Kalani ko'u inoa," kāna i 'ī mai ai. Me kāna 'ōlelo, ua ho'omaka ka hana ho'opihoihoi.

Eia nō nā hoa huaka'i moku 'o Ola nā Iwi 2006.

Ua hā'awe mākou i ka mākou ukana i ke kalaka a ua ha'alele mākou e hui ai i nā haumāna no Hilo. Ma hope o ka ho'olauna 'ana, ua holoholo ka'a mākou i ke awaawa o Waipi'o.

Penei ka 'ikena mai luna a lalo o ke awaawa o Waipi'o o nā pali alo lua.

Ia mākou i hō'ea ai ma ke awaawa o Waipi'o, ua nānā iho au ma ke awaawa e waiho ana a ua mana'o au i ka 'ōlelo no'eau, *Na pali alo lua o Waipi'o*. U'i nō ke kahua. Hiki ke 'ike 'ia ka wai hu'ihu'i o Hi'ilawe a me nā lo'i mai 'ō a 'ō. Ma hope o ka noho 'ana ma ke kahua ho'omoana, ua a'o au e pili ana i ka lua wai 'ole a me ka 'au'au 'ana a me ka ho'onohonoho 'ana. 'Elua kupa o nā oka lā'au e uhi ai ka lua a 'a'ohe kuāua. **Auē! He 'ino!!!** Me he mea lā, ua make au a hele akula i ke kehena ma ke alo o ke kepele.

Ma hope o ka ho'omaka maka'u 'ana o ke ka'apuni 'ana, komo akula mākou i ka hana ma ka lo'i kahiko. Ua kāpili hou mākou i ka pā pōhaku. Ma hope o ka hana, hele akula mākou i ke kahawai no ka 'au'au wai 'ana. Ua lana ko'u mana'o he wai mehana ia, akā 'a'ole loa i mehana ka wai. He keu a ka hu'ihu'i, **Auē! He 'ino!!!** Makemake wale nō au e ho'i i ka hiamoe no ka mea 'eha ko'u nui kino.

Akā, i ia lā a'e ua ulu a'e ko'u mahalo no ia 'āina. Ua luana au i ka hana 'ana i nā lo'i a me ka hele wāwae 'ana mai kekahi wahi i kekahi. Ua mana'o au e pili ana i ko'u po'e kūpuna a me ko lākou hana 'ana i ka 'āina e like me a'u. Ua maika'i ia. A laila, ua hele wāwae mākou i ka wailele 'o Hi'ilawe. Kapa akula au i inoa no ia hele wāwae mamao 'ana, 'o ia ho'i ka naue e make ai nā kanaka momona. Ua pi'i mākou i nā pōhaku pahe'e, ua lanakila mākou i nā pali halehale. Iā mākou i hō'ea ai ma Hi'ilawe, ua 'ike maka au i ka wailele u'i. Ua ilihia au i ka

mana o ia ‘āina. Noho ihola au i ka pōhaku a ho‘opa‘a ihola au i ko‘u mau maka. Ua ho‘olohe au i ka wai kō‘ie‘ie o Hi‘ilawe. Ua puka mai ka lā iā mākou i ha‘alele ai iā Waipi‘o. Nui ko‘u a‘o ‘ana e pili ana ia‘u. Ua a‘o au i ka mo‘olelo o nā kānaka no Waipi‘o. Makemake ho‘i au e kipa hou i kekahi lā.

‘O Hi‘ilawe ia, wailele māhoe hone i ka pali.

He ho‘omaka kēia o kekahi mo‘olelo kūmau e pili ana i nā hana ho‘opīhoihoi o Ola nā Iwi. E nā makamaka heluhelu, e heluhelu mai no ka lele ‘ana mai nā pali, ka huaka‘i ‘ana i kahi i make ai o Kāpena Kuke, a pēlā aku. Ho‘opīhoihoi kēlā ‘ano mea.

E ka mea heluhelu ē, eia he mau laina mele i haku ‘ia no Waipi‘o.

*Heha Waipi‘o i ka noe.
Kū maka ka ‘ikena o Hi‘ilawe.*

Ua pa‘a paha kekahi mele ‘ē a‘e iā ‘oe? A i ‘ole, he haumāna paha ‘oe i huaka‘i pū aku i kēia hana kupaianaha o Ola nā Iwi? Inā pēlā, e ho‘okomo mai i kou mau mana‘o a me ka hāli‘ali‘a ‘ana i nā lā ho‘ohiala‘ai o ka huaka‘i ‘ōlelo Hawai‘i. Malia paha na kāu mo‘olelo e huki koke i ka maka o ke kaikaina, a ulu a‘ela kona hoihoi e kau i ka wa‘a māka‘ika‘i o ka po‘e ‘ōlelo Hawai‘i! -LH

Kū mai ‘o Kalani ‘Aimoku na Kauaha‘ao

‘O Lili‘u Loloku Walania Wehiwehi Kamakae-haokināu ke ali‘i wahine i hānau ‘ia i ka lā ‘elua o Kepakemapa, MH 1838. I ka lā ‘elua o Kepakemapa i kēia makahiki nei, ua hui pū ka po‘e aloha ‘āina e kūpa‘a ma hope o Lili‘u a e ho‘ohanohano ho‘i iā ia i kona lā o ka hānau ‘ia ‘ana.

Iā Ku‘uipo Kumukahi mā e hīmeni mai ana, hula maila nā keiki o ka Hālau Hula Olana i kekahi mele no Lili‘u. Hū ka wela o ka lā! Akā ikaika nā wāwae o ia mau keiki i ka hula ‘ana, a ua nani nō ke ‘ike aku.

Ua piha nō ka pā ‘olu‘olu ‘o ‘Iolani i nā kānaka he mau haneli, a e like me kā Lili‘u i kauoha ai i kona po‘e i nā lā o ka ho‘okahuli aupuni, ua hui nō nā ‘ōiwi me ke aloha a me ka maluhia.

He nui wale nā makamaka ‘ōiwi i hiki aku i laila no ia lā ho‘oheno. ‘Ike ‘ia nā maka kaulana ‘o

Aaron Mahi, Ku'uipo Kumukahi, Victoria Holt-Takamine, a me Keola Lake kekahi. Ma mua iki o ke kū 'ana o ka lā i ka lolo, ua ākoakoa nā kānaka o laila ma ke alapi'i mua o ka hale ali'i. I ia manawa nō i hiki mai ai 'o Keola Lake, a hāpai 'ia a'ela ka leo oli o ke anaina. 'O ia oli 'ana aku a me ka hīmeni pū 'ana i ka Mele 'Ai Pōhaku kai lilo i makana aloha no ia mō'i 'o Lili'u. Ua 'a'a nō ho'i nā 'ōlapa like 'ole i ka hula, i mea e olioli ai kanaka a i lohe 'ia nā mele kaulana i haku 'ia no ko kākou ali'i.

Eia kekahi mele inoa i haku 'ia no ka hānau 'ana o Lili'u. 'A'ole i lohe 'ia ma ka hui 'ana o nā kānaka i ka hale ali'i, akā he mea i pili nō i ka mana'o o ia lā.

Ku mai 'o ka lani 'aimoku
 I hānau 'ia i 'Ikuwā
 Ka 'ono hi lani o ke kapu
 Kapukapu wale ka wahine no ka
 hiwahiwa a Papa
 No Papanuihānaumoku
 No ka hono a 'o Pi'ilani
 Me ka pali kapu o Kakae
 No ka heiau o Pakaalana
 Kapu 'ia wehi no ka lani
 Ka uila me ka hekili
 Ke ānuenuē pio i ka lewa
 Ka pūnohu 'ula i ka lani
 Ka ua koko i ka moana
 E lei 'ia ko wehi hanohano
 E Lili'u o Loloku i ke kapu.
 He inoa no Lili'uokalani.

E ka makamaka heluhelu, i ka lā 2 o Kepakemapa i hui pū ai ka po'e aloha 'āina i ka hale ali'i o 'Iolani no ka ho'ohanohano 'ana iā Lili'u i ka lā o kona hānau 'ia 'ana. E nānā aku ka maka i ka 'ao'ao 5 o *Ka Ulu Hoi* nei i 'ike 'ia nā ki'i a me nā mo'olelo pōkole no ia lā. A e leka mai paha i kau mea i 'ike ai ma laila. – LH

Kaulana loa kēia wahine 'o Momi Kepilino i ka hula 'ana. I kēia mau ki'i, e hula ana 'o ia i ke mele aloha 'āina i kapa 'ia ka Mele 'Ai Pōhaku. Na Ellen Wright Prendergast i haku i ia mele i

ka makahiki 1893, a mau nō ko kākou mele 'ana aku i kēia mau lā.

Ua 'ike 'ia nō ho'i nā maka kaulana 'o Aaron Mahi, Victoria Holt-Takamine, a me Helene Woodward. Na Mahi i alaka'i mai i ke mele 'ana iā "Kaulana Nā Pua." Hō'ike mai 'o Woodward wahine i kona kālena ho'okani pila nui. A lawe pū maila ke kumu hula 'o 'Anakē Vickie i kāna po'e haumāna. Hula pālua 'ia ke mele 'o Lili'u e lākou. He hula 'ōlapa kai 'ike mua 'ia, a o ka hula auana kona muli.

Lili‘u E, noho nani mai
Ko kino e ki‘i milimili

E ō e Lili‘u i kou inoa
Ka hae kalaunu o Hawai‘i nei.

Ko maka e nōweo nei
Ko papalina e kukū ana

Ko po‘ohiwi, ani pe‘ahi
Ko poli e, nahenahe wale

Ko kuli e nuku mō‘ī ‘oi
Ko wāwae e pahu ai i luna

ka ulu hoi
Mānoa, Kona, Oahu-a-Lua

Keoni Chang-Purdy
Kaluhialoha Eldridge
Iwalani Inouye
Kenji Rasmussen

Kahikina de Silva, luna alaka‘i